

İKTİSADİ DÜŞÜNÜŞÜ RASYONEL KILMAK: KURUMSAL YAKLAŞIM

MAKING ECONOMIC THOUGHT RATIONAL: AN INSTITUTIONAL PERSPECTIVE

Doç. Dr. Hasan İSLATİNCE

Anadolu Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, hislatin@anadolu.edu.tr Eskişehir/TURKEY

Ahmet Barış SERMEN

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basermen@gmail.com, Eskişehir/TURKEY

ÖZET

Klasik iktisadın ratio kavrayışı, felsefi dayanakları ile uyum içerisindedir. Marjinalist devrimin hipotetik önermelerinde ise, bu dayanakların yoksunluğu açıkça gözlemlenmektedir. Rasyonalite, teorik nedensellik ihtiyacını karşılamak adına araçsallaştırılmaktadır. Heteredoksist yaklaşımlar dahi, bu rolün sınırlarını pekiştirme tehlikesi taşımaktadır. Ancak pozitivizmin mirası olan bu eğilim, disiplinler bir çıkmazı değil, paradigma sorununu işaret etmektedir. Yerleşik iktisat retoriğini çözümlmek için temel iktisadi kavramların semantik karşılığı aydınlatılmalıdır. Bu bağlamda ele alınan ‘rasyonalite’ fenomeninin, geleneksel yaklaşımın dayanak noktası değil, aşıl topuğu olduğu serimlenmelidir. Bu tür bir çaba, ontolojiye paralel bir epistemolojiyi gerektirmesi bakımından, rasyonel tavrı, kendi iç dinamiklerinde taşınmalıdır. Kurumsal İktisadın metodolojisi ise, bu çabaya hareket alanı sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Rasyonalite, Kısıtlı Rasyonalite, Marjinalizm, Kurumsalcılık.

ABSTRACT

Classical economic theory grasps ratio in accordance with its own philosophical foundations. Hypothetical premises of marginalist revolution, however, obviously lack such foundations. Rationality is instrumentalized in line with teleological intentions. Even heterodoxist approaches may well consolidate the extensions of this function. This disposition, a legacy of positivism, refers to a paradigmatic problem, rather than an impasse of the discipline. In order to analyze the established economic rhetoric, basic concepts of economics must be scrutinized semantically. Rationality, in this context, can be considered as the achilles' heel of the traditional approach, rather than as its foundation. Rational mechanism is inherent to the present study, since it pursues an epistemology in parallel with ontology. The methodology of Institutional Economics provides the present attempt with a range of motion.

Keywords: Rationality, Bounded Rationality, Marginalism, Institutionalism

1. GİRİŞ

Logos'tan *Simulakr*'a rasyonalite kavramı, *ratio* sahibi insanın, öteki ile kurduğu düşünsel ve edimsel ilişkilerin birer fonksiyonu görünümü almaktadır. Rasyonel davranışın tanımlanma ve konumlandırılma süreçlerinden bağımsız olarak fenomen; sahip olma/yoksunluk, ben/öteki – ve hatta Lacan'cı psikanalizde vurgulandığı üzere ben/büyük öteki- vb. karşıtlıkları taşıması bakımından toplumsal olana içkin olarak tezahür etmektedir.¹ Ancak bilimsel addedilen çıkarımın ifa edilebilmesi ve teorinin ikna edici nitelikler ile donatılması amacı ile kavramın araştırma sürecine entegrasyonu, sosyal bilimlerin retorik eğilimini somutlamaktadır. Epistemolojik bir araştırma nesnesi olmaktan öte, doğrusal neden-sonuç bağıntılarını anlamlandırarak metodolojik paradigmayı tasdik ve teyit etme işlevi gören ‘rasyonalite’ kavramının belirsizlik kazanması/derinliğini kaybetmesi, mantıksal pozitivist paradigmanın başarısı olarak okunabileceği gibi tahrif edimi olarak yorumlanabilir.

İktisat tarihi açısından, Kant'çı bilgi/yargı matrisi ekseninde sentetik *a priori* önermeler ile türevlenen bilgi çözümlemesinin ve Newtonian fiziğin ön kabullerinin; kompleksite yapıları ahistorik varsayımlar ile desteklemek yahut helezonik nedenselliği basit vektörel göstegeler ile ifade etmenin ötesinde anlamlar taşıdığı açıkça ortadadır. Elbette tarihsel sürecin, ontolojik rasyonaliteyi metodolojik rasyonaliteye evriltmesi kaçınılmazdır. Zira düşünme mekanizmasının bizzat kendisi

¹ TDK'ya göre ‘rasyonel’ sözcüğünü ‘akla uygun’ olma hali dışında ‘ölçülü’ kavramı karşılamaktadır. Zira epistemolojik kökeni açısından ratio (fr.), Türkçe ‘oran’ sözcüğü ile de karşılanabilir. Her iki çeviri de, karşılıklı gerektirmesi bakımından -doğası gereği- dinamik bir yapıdan beslenmektedir.

olarak rasyonalitenin, düşünme eylemi ile biraradılığı, bu alana yönelik teorik bir çalışmada belirli kategorilere başvurmayı gerekli kılmaktadır (Yılmaz, 2009, s. 1-17). Rasyonalite kavramının; teorik, prosedürel, tözel ve araşsal tanımları arasında yapılacak seçim, kurumsal perspektif açısından anlamlı bir analizi besleyecektir.¹ Ancak geleceğe dönük çıkarımları desteklemek adına rasyonalitenin iktisadi düşünceler tarihi içerisindeki dönüşümünü serimlemek; fenomenin disiplinlerarası özünü daraltma olasılığına karşılık, çalışmanın çıkarımlarını okunaklı kılacaktır.² Bu tarihsel okuma, Foucaultgil bir söylem ile öznenin, egemenleşen³ iktisadi doğrular -rasyonalite, homoeconomicus vb.- karşısında, karşı yorumun da yoruma dahil olduğu bir uzaya sıkışmış olabileceği yargısını temellendirecektir.

2. KLASİK OKUL'UN RASYONALİTE ANLAYIŞININ 'RASYONEL' TEMELLERİ

Adam Smith'in "*The Theory of Moral Sentiments (1759)*"i ile J.S. Mill'in "*Utilitarianism (1861)*" isimli çalışması arasında yer alan asırlık dönem, Bentham'cı -öznel iyi oluş temelli faydacılık akımı ile birlikte anılmakta ve anlamlandırılmaktadır. Klasik iktisatçıların teorik evreni kısmi hipotetik bir fayda paradigması üzerinde yükselirken, pozitivizmin sübjektif yapısı soyut kodlar ile paradigmayı dönüştürmektedir. Klasik Okul öncülerinin, ahlak felsefecileri olarak toplumsala yaklaşımları göz ardı edildiğinde; yerleşik rasyonaliteye yönelik eleştirilerin doğrudan hedefinde olmaları kaçınılmazdır. Ancak bu yaklaşım, tarihi bir basamağın tahlilinin yetersiz tarihsel koşullar ile desteklenmesinden kaynaklanmaktadır. Bilakis, süregelen rasyonalite tartışmalarında, yerleşik paradigmayı sarsacak bir kırılma, kavramın ulaştığı son semantik noktanın kritikinden değil, kurumsal düzlemde ilk ele alınış yönteminden doğacaktır.

Smith'in "*The Wealth of Nations (1776)*"da yer alan ve meslek grupları üzerinden bireysellik vurgusu yaptığı meşhur örneği⁴ ekseninde, iki büyük eseri arasında 'bireysel çıkar ve ihtiyat' kavramlarına dayanan bir çatışma olduğu tartışması⁵ günümüze değin varlığını sürdürmektedir. Diğer taraftan, "*On Liberty (1859)*"de bireysel özgürlüğü başkalarının iyiliği ile özdeşleştiren Mill'in (2008, s. 105), sosyal altruistik tavırları dahi bireysel fayda ile açıklaması bağlamında tartışmalı bir konumda yer almaktadır.

Vurgulanması gereken nokta, Smith ve Mill'in rasyonalite anlayışlarındaki değişim değildir. Zira bu süreç, günümüz penceresinden rahatlıkla tartışılabilir olmasına karşılık, dönemin bilimsel ilerlemelerinin entegre olduğu patika bağımlılığa bire bir uymaktadır. Smith'in sempati ilkesi de Mill'in eğitim vurgusu da (Savaş, 1997, s. 44), toplumsal uyum-harmoni arayışındaki Klasik Okul'un, kapsamlı ve açıklayıcı bir argüman üretme gayesinde olduğunu göstermektedir. Smith'in sosyal pratiklere bağlı, ihtiyat temelli ve üretim odaklı iktisadi anlayışı, Ricardo'nun bölüşüm odaklı değer teorileriyle toplumsal problemlere yakınsarken, Mill'in azamileştirici davranışlar ile donatılmış atomize bireyleri vasıtasıyla kendisini gerçekleyebilmektedir. Faydacı perspektif güdümünde rasyonalite, deterministik disiplinler ilerleme süreci⁶ içerisinde kurucu nitelikte olmasına karşılık, tarihsel açıdan kavramsal derinliğini yitiren başlıca unsur olarak dikkat çekmektedir. Smith ve Mill'in söylemlerindeki dönüşümün kritiği, rasyonalite tartışmasını derinleştirmemesi sebebi ile

¹ Bu ayrımların kuramsal çerçevesi ve karşılaştırılmalı analizi için; Kırmızıaltın (2017)

² Spesifik olarak rasyonalite kavramının tarihsel dönüşümü, yerleşik bilimsel araştırma metodlarından bağımsızlaştırılmaz. Çalışmada da yöntemin rasyonaliteyi 'gerekliliklere' göre biçimlendiren temel unsur olduğu argümanı sık sık vurgulanmaktadır. Ancak çalışma, yöntem üzerine değil, rasyonalite özelinde yoğunlaşmaktadır. Çağdaş bilim felsefesi ve iktisat disiplini arasındaki bağıntıları inceleyen oldukça önemli Türkçe kaynaklar için; Buğra (2013)-6. Bölüm-, Yılmaz ve İşler (2011), Kaymakçı (2013).

³ Birinci paragrafta, sosyal bilimlerde ifade edilen 'retorik eğilimi'; Kuhn'cu anlamda, bir bilimsel paradigmanın bunalım dönemlerinde azami yerleşiklik kazanır. Egemenlik, bilimsel atılımlar ile değil retorik gücünün güçlendirilmesi ile kurulmaktadır.

⁴ "Yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının yardımseverliğinden dolayı değil, onların kendi çıkarlarını gözetmeleri nedeniyle elde ederiz. Onların insancılıklarına değil, bencilliklerine sesleniriz ve her zaman, kendi ihtiyaçlarımızdan değil, onların kazancından söz ederiz (Smith, 1999, s. 119)"

⁵ Bu çatışma literatürde "*Das Adam Smith Problem*" olarak yer almaktadır.

⁶ Fine ve Milonakis (2014, s. 103), bu süreci biçimlendiren çatışmayı vurgulamaktadır;

"Her şey Ricardo'nun evrensel iktisat yasalarının oluşmasına imkan tanıyan tündengelimle başlamıştır. Böylesi bir tündengelim Tarihçi Okul tarafından çok sert bir şekilde eleştirilmesiyle birlikte, tündengelim ve tümevarım arasında bir dengenin gerekli olduğuna dair bir uzlaşmaya varılmıştır."

retorikseldir. Dönüşümün nesnesi olarak rasyonalite fenomeninin epistemolojik değeri ise, ontolojiye paralel kılınabildiği oranda bilimseldir.

Maurice Laguer (2004, s. 33-35), Klasik Okul kuşağı – ve hatta Marx- için, son derece basit görünen ‘aptal olmama’ durumunun, rasyonel davranışın karşılığı olduğuna dikkat çekmektedir. Laguer, argümanını, sonraki kuşakların rasyonalite yaklaşımını, rasyonellik ilkesinden soyut bir modelleme çabası biçiminde tanımlayarak güçlendirmektedir. Bu yaklaşım iki açıdan oldukça önemli; ilk olarak, aptalca-akıllıca addedilen davranışın niteliğinin, eylemin gerçekleştiği mekan ve zamanın toplumsal gerçekliğine bağlı olduğu vurgusu, rasyonel davranışı, ontolojik olana içkin kılmaktadır. İkinci olarak, ardılı kuşaklar ile biçimlenen tümdengelimci paradigmanın model arayışı, disiplinin temel varsayımlarının karstik doğasını telefi edememektedir. Veri modelin gözlem ve sınama sonucunda kazandığı nicel ilerleme ile toplumsal nitelik arasındaki ilişkinin okunaksızlaşması, epistemolojiyi dayanaksızlaştırmaktadır. Marjinalist yaklaşım ile Klasik Okul arasındaki mesafe, vektörel açıdan birer ilerleme olarak tanımlansa da, semantik tahribatın derinliği, mevcut ilermeyi temelsizleştirmektedir.

2.1. Reaksiyoner Devrim: Marjinalizm

Laguer’in (2004, s. 35) ifadeleriyle devam edilir ise; öznelerin “aptal olmama” postulatı, doğa bilimleri çizgisinde ilerleme amacı taşıyan bir disiplin içi yeterli görünmemektedir. Jevons ve takipçilerinin, sosyal hayatın parçası olan rasyonel davranış prensibini, iktisadi hayatın -dolayısıyla iktisadi analiz- birer parçası olarak modellemeleri bilimsel bir gayret olarak okunabilir. Ancak şu nokta vurgulanmalıdır; fenomeni -rasyonalite- anlamı kılacak olan uzamlar -sosyal hayat ve iktisadi hayat- arasındaki geçişin metodolojik bir çatışmayı -sosyal bilimler ve doğa bilimleri- ayyuka çıkardığı ortadadır. Sosyal hayatın içerisinde gömülü (*embedded*) olan ekonomik ilişkilerin, sosyal hayatın karşısında (*disembedded*) tezahürü, toplumsal ilişkileri kolonize eden bir iktisadi paradigmanın ilanıdır. *Homoeconomicus*’un taslağı çizilmektedir; Neoklasik okulun öncüleri (Jevons, Walras ve Menger) ile toplumsal bir varlık olan insan, iktisadi özneye, ekonomik ilişkileri sosyal hayatın içerisinden türeten özneler, haz ve elem hesaplayıcısı *ratio* sahibi bir varlığa, iktisadın dili matematiğe, metodolojisi ise fizik bilimlerine dönüşmektedir (Yılmaz, 2009, s. 74-85).

Mill’in azamileştirici davranış biçimi olarak kategorileştirdiği rasyonel davranış, Jevons’ta matematiksel hesaplamalar ile ifade edilebilir bir maksimizasyon modeline indirgenmektedir (Kırmızıaltın, 2017, s. 58). Kardinalist kanat ile özdeş bir isim olarak Stanley Jevons, 1871’de yayımlanan “*The Theory of Political Economy*” adlı kitapta faydanın belirli bir süreç içerisindeki gelişiminin ölçülebileceği “azalan marjinal fayda kanunu”nu -birim fayda, toplam fayda ve marjinal fayda kavramları aracılığı ile- teorize etmektedir. Benzer bir motivasyon ile Leon Walras 1874’de yayımlanan “*Elements of Pure Economics*” ve Carl Menger 1871’de yayımlanan “*Principles of Economics*” adlı eserinde marjinal fayda kavramı üzerinde durmuşlardır (Kamilçelebi, 2012, s.57). Walras’ın fiziko-matematiksel bir bilim olarak sınırladığı iktisat disiplininin metodolojisi de, doğal bir sonuç olarak matematiksel rasyonalite içerisinde sınırlanmaktadır.

“Eğer iktisadın pür teorisi ya da mübadele teorisi ve mübadeledeki değer, yani kendisiyle değerlendirilen sosyal refah, mekanik ya da hidrodinamik gibi bir fiziko-matematik bilimse, o halde iktisat matematiğin dilini ya da yöntemlerini kullanmakta çekinmemelidir. Matematik yöntem deneysel değil rasyonel bir yöntemdir” (Walras, 1977’den aktaran Yılmaz, 2009, s. 78)

Walras’ın matematik dilini deneysel değil rasyonel bir yöntem olarak tanımlaması; matematiğin sembolik göstergeleri dayanak kılması ile dilbilimin sınırlarına hapsediği gerçeğini yadsıdığı oranda rasyonalite kavramının terminolojik yapısını da belirsizleştirmektedir¹. Klasik Okul’dan sadece bir kuşak sonra yaşanan endüktif dönüşüm dikkat çekicidir; birincil düzlemde pozitivist paradigmanın rasyonalite anlayışı iktisadi olanı baskılamaktadır. İkincil düzlemde ise paradigmanın

¹ Sarfati’ye göre (2012, s. 93), Walras ile beraber iktisat biliminin temel varsayımları ciddi bir dönüşüm geçirmiştir. İktisat disiplini, diğer disiplinlerden epistemolojik bir kopuş gerçekleştirerek, post-modernizm aşamasında “iktisat emperyalizmi” olarak tanımlanacak olan egemenlik kurma itkisinin tohumlarını atmıştır. Etiğin, bilimsel ilerlemeden kopuşu sonucunda; ekonomi politığın çıkış felsefesi (Hume’cu ve Smith’ci evren) terk edilerek günümüz iktisat ontolojisinin genel çerçevesi inşa edilmiştir.

rasyonalite anlayışı, iktisadi olana eş tutularak, sosyal gerçekliğin iktisadi olandan çözümlüsemantik alan yaratılmaktadır. 1892 yılında “*Walrasçı Genel Denge Teorisi*” üzerine doktora tezini sunan İrving Fisher’ın “*Kıymet ve Faiz Teorisinde Matematiksel Araştırmalar*” adlı çalışmasında yer alan ifadeler, marjinalist sürecin iktisadi retoriğinin mirasçısıdır.

“Ekonomi dünyası sisli bir alandır. Bu alanın ilk kaşifleri yardımdan yararlanmayan bir bakış açısına sahiptir. Matematik bir lambadır ve önceden bulanık görünen şeyler onunla büyük ve sağlam kesin hatları ortaya çıkar. Eski hayaletler kaybolur. Daha iyi görürüz ayrıca daha ileriye görürüz” (Adaçay ve İslatince, 2013, s. 130).

Fisher’ın söylemi çözümlenmeye açıktır: ekonomik dünyanın sisli bir alan oluşu, sosyo-kültürel gerçeklikten soyutlanmış bir ahistorik ekonomizmin varlığına işaret etmektedir ki bu alanın matematiksel yöntem ile giderek belirginleşen bir yapıda olması, tümdengelimci yaklaşıma meşru bir zemin sağlarken, daha iyi ve daha ileri iddiası açıkça deterministik bir argümandır. Psikolojik faktörleri çalışmalarına dahil ederek ihtiyaçlar ile dürtüler arasında kurduğu ilişki ve bireylerin hatalı davranışlar sergileyebileceği fikri ile Menger; Jevons ve Walras’tan ayrılıyor olsa da, rasyonel bireyi maksimum fayda amacı güden birey olarak tanımlamak suretiyle neo-klasik metodolojiye dahil olmaktadır (Yılmaz, 2009, s.82-83).¹

Marjinal fayda kavramı, F. Y. Edgeworth’un “*Mathematical Psychics*” isimli çalışmasında, hazzın tek bir birim aracılığıyla ölçülebilirliğine olanak sağlayan farksızlık eğrileri ile tanımlanırken; dışsal faktörlerin yadsınmasıyla beraber ontolojik rasyonalite, Pareto’nun rasyonel seçim yaklaşımına doğru indirgenmektedir (Kırmızıaltın, 2017, s. 65). Modellemenin (nicel) hem nedeni hem de sonucu olarak teorik daralma, psiko-sosyal etkileri dışsallaştırmakta, Pareto’nun deneyci (tümdengelimci) metodolojisi ile iktisat disiplininin sosyal bilimlerden kopuşu hız kazanmaktadır (Yılmaz, 2009, s. 80-81). Ontolojik düzlemden kopuşun yarattığı şiddet, kardinalist atılım ile hafifletilmektedir. Yerleşik iktisadın evrensel yasaları ve teleolojik karakterinde katılık, disipline emperyal bir rol kazandırırken, kurucu unsurların niteliği aşınmaktadır. Kurumsal çerçeveden kopuşa karşılık, modellemelerin açıklayabilme gücü pozitivist paradigma ile uyum içerisindedir. Fayda temelli rasyonalite kavramının bireyselleştirilmesi, Newtoncu fiziğin uzayında modellerin sistematikleştirilmesi ile sonuçlanmaktadır. Marjinalizmin, bireylerin davranışlarını modelleme çabası, zaman düzleminde ölçülebilir bir takım davranış biçimleri gerektirmektedir. Bireyin soyut ve evrensel bir iktisadi özne olarak kavranışı, bu modellemelerin açıklama gücünü arttırmaktadır. Aynı zamanda bu nokta Avusturya İktisat Okulu’nun, matematiğin disiplin içerisindeki kullanım alanlarını irdelemesine karşılık (Kaymakçı, 2015, s. 66), yerleşik iktisadın insan morfolojisinden metodolojik kopuş gerçekleştirememesini de anlamlandırmaktadır. Asimetrik bilgi, dışsallıklar, beklentiler vb. *a priori* varolan ve insan bilincine tabi olgular ise modellemelere, iktisat disiplini emperyal bir karakter gösterdikten sonra dahil olmaktadır.² Fine ve Milonakis’in (2014, s. 21-22) teşhisi Marjinalist dönüşümü serimlemektedir;

“Marjinalist Devrim’in öncesine denk gelen ve klasik ekonomi politik ile başlayan teori, kapitalist ekonomiyi açıklama çabasıydı ve bunu yaparken bütün tarihsel ve toplumsal faktörleri kullanıyordu. Adam Smith’ten John Stuart Mill’e ve Karl Marx’a kadar hepsinde ekonomi, toplumsal ve tarihsel ortamın bir parçasıydı, ekonomi politik ise bu geniş alanı kapsayan bir çeşit birleştirilmiş sosyal bilimdi. Ekonomi politığın çalışma alanı, diğer disiplinlerden veya çalışma alanlarından yapay olarak ayrılmamıştı (...) Bütün bunlar, iktisadın bir disiplin olarak kurulduğu Marjinalist Devrim’le birlikte değişti (...) Sonuçta ekonomi politik, özellikle terminolojide – ekonomi politığın iktisat olması-, bir bütün olarak yeniden inşa edildi” (2014, s 21-22).

2.2. İlerici Bir Hamle: Kısıtlı Rasyonalite

J. R. Hicks ve R.G.D. Allen, 1934 yılında yayımlanan “*A Reconsideration of The Theory of Value*” isimli makalelerinde, fayda olgusuna bağlı kılınan iki mal setinin mukayesesinden doğan tercih skalası ile faydanın ölçülebilir olmaktan ziyade sıralanabilirliğine vurgu yaparak, fayda kavramının,

¹ Elbette rasyonalite yaklaşımı, metodolojiye bağlılığın nihai göstergesi değildir. Marjinalist Okul’un Avusturya kanadının önemli temsilcisi Carl Menger ile Gustav von Schmoller arasında meydana gelen, sosyal bilimlerde genel yöntembilim ve tarihin iktisadi analiz üzerindeki belirleyiciliği bazı meşhur “Metod Kavgası” (*Methodenstreit*), iktisadi düşünceler tarihi için oldukça önemli bir kırılmadır.

² Biyoloji disiplinine olan ilımlı tavrına bağlı olarak Marshall’ın modern iktisada dinamik bir çerçeve kazandırması, Marjinalizm sınırlarındaki rasyonalist mantalite ile yüzleşmesi ile ilişkilidir. Zira Marshall’ın katkıları yerleşik iktisadın ihtiyaçları doğrultusunda içselleştirilirken, süregelen yüzyılda Neoklasik iktisadın yönü Walrasgil genel denge yaklaşımını takip edecektir (Yılmaz, 2009, s. 84-87).

kardinalizmin yöntem ve araçlarından kopuşunu biçimlendirmekte – marjinal fayda kavramının yerine marjinal ikame oranı kavramını yeğleyerek – ve rasyonaliteyi, “tercih” eyleminin birer imajı olarak kavrayan düşünüşün önünü açmaktadır (Kırmızıaltın, 2017, s. 74-75). Paul Samuelson’un, 1950 yılında yayımlanan “*The Problem of Integrability in Utility Theory*”de tüketici davranışları için sunduğu iki aksiyom neticesinde modellenen ‘tutarlılık’ nosyonu; rasyonalitenin ‘tercih’ eylemine, iktisadi öznenin ise tüketici kimliğine indirgenmesinde önemli bir basamak olmaktadır. Walrasçı Arrow-Debreu genel denge modelinin teorik çerçevesine paralel olarak Milton Friedman’ın 1952 yılında yayımlanan “*The Methodology of Positive Economics*” isimli çalışması ile iktisat metodolojisinin felsefi dayanakları hipotetik önermelere tabi kılınırken, rasyonel davranış biçimi, ‘tutarlı tercihlerde bulunan mikro iktisadi ajan’ rolündeki özne ile ilişkilendirilmektedir.¹ John von Neumann ve Oskar Morgenstern’in “*The Theory of Games and Economic Behaviour (1944)*” ile Leonard Savage’nin “*Foundation of Statistic (1954)*” isimli çalışmaları ise, beklenen fayda teorisi ve modern karar teorisi ekseninde rasyonel insan protipini sistematikleştirmektedir (Yılmaz, 2009, s. 96-115). Paul Samuelson’un meşhur “*funeral by funeral, theory advances*”² söylemini haklı çıkaracak biçimde, tercihlerin tutarlılığına indirgenen rasyonalite kavrayışına, tercihlerin pratik düzlemde tutarsızlığı neticesinde, kendi iç dinamiklerinden doğan eleştiriler mevzilenmektedir.³

Rasyonalite-irrasiyonalite ayrımının, ifa edilen davranışın uzamına bağlı olarak değişen anlamı ve bu anlamı modelleme çabası sonucunda ortaya çıkan kısıtlar dikkate alındığında, 1978 yılında Nobel İktisat Ödülü’ne layık görülen Herbert Simon’ın, ‘Sınırlı-Kısıtlı Rasyonellik Varsayımı’; psiko-sosyal itkilerin tercihlerdeki belirleyiciliğine ve optimum seçimin olanaksızlığına karşılık, tatmin edici davranışı niteleyen ‘yeterince iyi’ argümanını barındırması bakımından oldukça önemlidir (Akdere ve Büyükboyacı, 2015, s. 121-122). Simon gibi iktisat alanında Nobel’e layık görülen Daniel Kahneman ve Amos Tversky’nin ‘prospect theory’ bazlı çalışmaları; alturizm, çevresel etkiler, riskten kaçınma, statü vb. birçok unsurun, bireylerin kararları biçimlendirebileceğini nicel testler vasıtasıyla göstermektedir (Kahneman ve Tversky, 1984).⁴ Akdere ve Büyükboyacı (2015, s. 122), Kahneman ve Tversky’nin ‘beklenti teorisi’ ile Simon’un ‘sınırlı rasyonellik’ anlayışı arasındaki farkın, Simon’un ençoklaştırma teorisini muhafaza etmemesinden kaynaklandığını vurgulamaktadır.

Simon’ın rasyonalite anlayışının teorik çerçevesi; Adam Smith’in ‘bireylerin sebepli eylemleri’ ile Marshall’ın ‘tutarlı arzu ve isteğin eylemi anlamlı kılacağı’ fikri zemininde inşa edilmekte ve Keynes’in ‘geleceğe dönük beklentilere bağlı davranış biçimleri’ aracılığıyla desteklenmektedir (Yılmaz, 2009, s. 148-149). İktisadi düşünceler tarihindeki egemen ekolün, biyolojik gerçekliği baskılayacak fizik disiplini araçlarını tercihi, prosedürel rasyonalite anlayışının yadsınmasını beraberinde getirmiştir. Marjinalist modellemelerin *ad hoc* hipotezi, gizli bir ‘sınırsız rasyonalite’ informasyonu üretmektedir. Simon’ın kısıtlı rasyonalitesi bu noktada somutlaşmaktadır; eyleyenin, eylem ile kurduğu anlam bağı, toplumsal alanın belirleyici ve görece katı prosedürleri içerisinde biçimlenmektedir. Simon, kısıtlı rasyonaliteyi bireyin kendisi dışındaki uzayı kavrayışı bağlamında ele almaktadır; çünkü karar vericinin algısından bağımsız bir reel dünyada atomize bireyler varsayımı; aynı/eş bilişsel sınırlara sahip karar vericileri zorunlu kılmaktadır (Simon, 1986, s. 210-211). Ancak bireyin karar mekanizmasını şekillendiren unsurlar ve bu unsurlara bağlı oluşan davranış kalıpları; ister geçmiş kalıplardan soyut bir risk kararı ister ritüelleşmiş isterse refleksif görünümde olsun, sosyolojik ve psikolojik şablonlardan bağımsız düşünülemez. Simon’a göre (1986, s. 223), prosedürel rasyonalitenin işleyişi, klasik mekaniğin sadeliğinden çok moleküler biyolojinin kompleksitesine sahiptir. Dolayısıyla belirli testler ve gündelik ekonomik pratikler ile irdelenen tercih bazlı fayda maksimizasyonu, rasyonalite kavramını doğrudan tanımlandıran bir araç olmaktan

¹ İlk üçü tercihleri sıralamasını göstermek üzere, dördüncü unsur ile fayda fonksiyonuna tamamlanan ve sırasıyla bütçe kısıtı-kayıtsızlık varsayımlarıyla desteklenen altı tutarlılık koşulu varsayılmaktadır; Yansıtma, Tamlık, Geçişlilik, Süreklilik, Doymamsızlık, Dışbükeylik (Yılmaz, 2009, s. 107-108).

² Samuelson’ın söylemi, ‘Teori, cenaze törenleriyle ilerler’ olarak çevrilebilir.

³ Marjinalist konseptin nihai noktalarından biri olmasına karşılık, insan davranışlarını anlama ve açıklama noktasında yetersiz kalan Von Neumann-Morgenstern beklenen fayda modeli, olasılıkların verildiği Allais Paradoksu ve eksik bilgi dahilinde öznel olasılıkları serimleyen Ellsberg Paradoksu ile yanlışlanabilmektedir (Keskin, 2015, s. 159-160). Simon (1978) da beklenen fayda teorisini, içsel ve dışsal birçok koşulu görmezden gelmesi sebebiyle eleştirmektedir.

⁴ Kahneman ve Tversky’in ‘*Choice, Values and Frames*’ isimli seçkin çalışması üzerine kısa ve tanıtıcı bir maktele için: Tetlock ve Mellers (2002)

uzaktır. Yerleşik iktisadın metodolojik rasyonalitesi, sınırlı rasyonalite olgusunun disiplinlerarası rasyonalite kavrayışına göre çok daha sınırlıdır. Simon (1978, s. 2-3), “*Rationality as Process and as Product of Thought*” isimli çalışmasında gerek davranışsal iktisadın gerekse kurumsal iktisadın heteredoksist rasyonalite yaklaşımlarına çatı işlevi göreceğ üç önemli noktayı tayin eder;

- i. İktisadi rasyonalite tanımının daralan semantik niteliği, daha güçlü ifade biçimleri ile desteklenmektedir. Tanım, iktisadi analiz için optimum işlevsellik kazanana kadar, iktisat disiplini diğer sosyal bilimlerden ihraç edebileceği fenomenleri bulacaktır.
- ii. İnsan davranışlarının belirleyici olan çok fazla rasyonel bileşen vardır. Ancak bu rasyonalite, iktisatçılar tarafından spesifikleştirilmiş maksimizasyon davranışı olarak değil, daha geniş gündelik pratiklerde karşılık bulmaktadır.
- iii. İktisat -yerleşik anlamda-, tercih/seçim sürecinden ziyade rasyonel seçimin sonuçlarıyla meşgul olur. Ancak bilişsel psikoloji ve yapay zeka üzerine araştırmalara paralel olarak belirsizlik altında gerçekleşen tercihlerin dinamik yapısını kavramada ciddi ilerlemeler sağlanmaktadır.

Simon’ın yapmış olduğu ilk teşhis, açıkça iktisat emperyalizminin ifşasıdır. Bu tanımlamanın sınırları ister istemez metodoloji tartışması gerektirmektedir. Bu alana dahil olmak çalışmanın sınırlarını genişletecektir. Bu teşhisi besleyen ‘rasyonalite’ fenomeni çerçevesinde Simon-Becker tartışmasına yer vermek, marjinalist metodolojinin nihai çerçevesini irdelemeyi kolaylaştıracaktır. Zira belirli bir paradigma güdümünde dahi olsa, bilginin kümülatif ilerleyişi, geçmiş birikimlerinden oluşan dayanaklarını sarsacak niteliğe içkin olarak sahiptir. Üretilen tarihsel bilgi ve ona bağlı inşa edilen doğru-yanlış davranış prensipleri kaygan bir zeminde bulunmaktadır. Bu bağlamda yerleşik iktisadın – ve amorf yapıyı biçimlendirme gayesindeki pozitivizmin- rasyonalite anlayışı, dışsallıkları içselleştirme politikası ve bilgi eksikliğini modelleme eğilimi göstermektedir. Farklı disiplinlerin kavramlarının ithali ile – ilk bölümde aktarıldığı üzere öz dayanakları yadsınmıştır- epistemolojik genişleme; pratikte meydana gelenin teorize edilmesi biçiminde somutlaşmaktadır. Suni olarak iktisadi kılınan tartışma nesnesi, doğası gereği kurumsal ilişkilerin analizini gerektirmekte ve diğer disiplinlerin alanına katılımı zorunlu kılmaktadır. Epistemolojik olan ile ontolojik olan arasındaki ilişkinin tahlili kez daha önem kazanmaktadır. Simon’ın, Gary Becker’a yönelik eleştirisi de bu ilişkinin farkındalığından beslenmektedir. Simon (1978, s. 2), Becker’ın ‘*Irrational Behaviour and Economic Theory (1962)*’ isimli çalışmasına nükteli bir dille atıf yapmaktadır;

“Sürpriz bir kaynaktan bu önermeyi destekleyecek ilginç bir argüman için; *Becker (1962)*. Becker’ın makalesinde ‘irrasyonelite’ olarak tanımladığı, buradaki ‘sınırlı rasyonalite’ kavramıdır”

Becker’ın analiz aracı olan ‘marjinalizm ilkeleri’, çalışma alanını sürekli genişleterek, çalışma nesnesinin doğasının bile önüne geçmektedir (Fine ve Milonakis, 2014, s.74). Becker, *homoeconomicus*’a meşruluğunu, bireyi piyasa dışı ilişkilerde dahi piyasaya özgü fayda-maliyet analiziyle donatarak kazandırmaktadır.¹ Dolayısıyla, sosyal ilişkilerin de piyasaya özgü bir unsur olarak algılanmasının önünü açacak neo-klasik totolojiyi beslemektedir. Zira fayda-maliyet analizi ile dinamik-çevresel gerçeklik tarihsiz ve asosyalize kılınırken, kurumsal etkenler nesneleşmektedir.² Simon (1986), Becker’ın “*A Treatise on the Family*” isimli kitabından alınan iki örneği - *the opportunities of children ve labor force participation of women-*, yardımcı varsayımların zayıf niteliği ve değişkenlerin keyfi bir şekilde talep eğrisine dahil edilip edilmemesi hususunda eleştirirken; karmaşıklık-belirsiz koşulları altında ‘sınırlı rasyonalitenin, fayda fonksiyonundan daha etkin olduğunu vurgulamaktadır. Simon’ın (1978, s. 2) kendi ifadeleriyle;

“O’nun (rasyonel insan) rasyonalitesi yatak odasına kadar uzanır. Gary Becker’ın bize söylediği gibi ‘O (he) yalnızca, eğer okumanın değeri eşinin uğradığı uykudaki kayıp değeri (to him) aştığında geceleri yatakta kitap okur.’ Becker, 1974, s. 1078)”

¹ Analizin, Suç olgusu perspektifinde ‘risk-ödül’ mekanizmasına dönüşümü için açık bir örnek; Becker (1968).

² Sen (2005, s. 6-7), ‘sel-welfare goal’, ‘self-goal choice’ ve ‘self-centered’ ayırımından yola çıkarak Becker’ın, ilk iki unsuru dışlayan yönteminin tutarsızlığını vurgular. Dikkat edilmesi gereken husus şudur ki; marjinalizmin rasyonel davranış fikrinin sosyal normları – içselleştirerek ya da dışsallaştırarak- fayda fonksiyonuna dahil ediyor olması, piyasa toplumu koşullarının sonucu değil, nedenidir.

Simon'ın diğer iki teşhisi, kurumsalcı yaklaşım (ii.) ile davranışsal iktisadı (iii.) aynı potada irdeleme imkanı sunması bakımından ayrı bir başlıkta incelenmelidir. Bu düzlem, deterministik-özgür irade çatışmasından beslenmesi sebebiyle tarihsel niteliktedir. Diğer taraftan modern -belki de postmodern- yaşamın gündelik pratiklerini anlamlandırması bağlamında ise güncelliğini daimileştirmektedir.

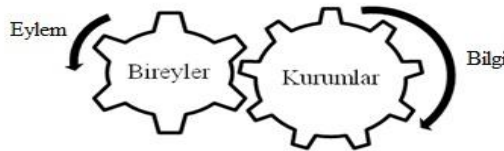
3. KURUMSAL PERSPEKTİFİN KAPSAMI

Simon'ın sınırlı rasyonalite anlayışının dayanakları, kurumsal bir çerçevede okunduğunda, bilişsel kapasitenin ve toplumsal çevrenin hareket mekanizmasını kavramak kolaylaşacaktır. Bu eşgüdümlü ilerleme, rasyonel davranış konseptini, sosyal bir zeminde anlaşılır kılması bağlamında, politik iktisattan neo-pazarlamaya değin dile getirilen manipülasyon fenomenini de anlaşılır kılacaktır. İşgücüne katılığın bağlamında üretim eylemi ile yeni tüketim kültürü arasındaki devir, taraflardan birinin edilgen olduğu söylenebilecek derecede manipülasyon öğeleri taşısa dahi; alışkanlıkların, güdülerin, gelenek ve ritüellerin tesiri altındaki amaçlı davranışların periyodik tekrarlarından bağımsız düşünülemez. Biyolojik ve kültürel etkenlerin biraradalığı, birey tercihlerinin değerlendirilmesinde önkoşul olarak ortaya çıkmaktadır (Hodgson, 2015, s. 108).

Mark Granovetter (1985, s. 485), iktisat sosyolojisi sınırlarında büyük öneme sahip olan “*Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness*” isimli çalışmasında, *oversocialized-undersocialized* ayrımının bütünlüğünü vurgulamaktadır. Bu ayrımın iktisat disiplinde karşılığı; yerleşik iktisadın metodolojik bireyciliği (optimizasyon) ile davranışsal iktisadın metodolojik kolektivizmi (kurumsal işleyişin göz ardı edildiği bir sınırlı rasyonalite durumu) arasındaki ilişkide anlam kazanmaktadır. Gerçekten de, atomize bireylerden oluşan *homoeconomicus* (*undersocialized*) anlayışı gibi, tercih iradesi belirli bir üst yapıya tabi bireylerden oluşan *oversocialized* durumu da, atomize bireyleri gerekli kılmaktadır.

Davranışsal iktisat alanında önemli isimlerden biri olan Loewenstein (2000, s. 426-432), geniş bir duygu spektrumunda¹ içsel faktörler (*visceral factor*) ve bilişsel kararların (*consciousness*) etkinliğini sorguladığı çalışmasında; alternatif etkinlik, diğer öznelerin davranışları, gecikme süresi gibi unsurların belirleyiciliğini vurgulamaktadır. Karşıt duyguların diyalektik kategorileştirilmesine karşılık, duygulanımın belirli bir zaman ve anlam dizgisinde, -şiddetinden bağımsız bir şekilde dahi-kategorik dönüşüme uğrayabileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, distopik bir *oversocialized* ve mekanik bir *undersocialized* dizgisinden bağımsız tahayyül edilen bir öznenin niteliği okunaksızdır.²

Tablo 1. Kurumsalcı Eylem-Bilgi Döngüsü (Hodgson, 1998, s.176)

Birey için olduğu kurumsal yapı içerisinde çözümlenmelidir. Bu, araçsal bir araştırma metodu olmaktan ziyade ontolojik bir zorunluluktur. Dilbilimsel daralmaya karşılık, rasyonalite ve irrasyonalite bağlamında ‘sınırlı rasyonalite’ kavramının geniş semantik karşılığı, metodolojik açıdan da deterministik modellemelerin kutuplaşmasını aşacak niteliğe sahiptir.³ Özçelik (2007, s. 224),

¹ Loewenstein, Açlık, susama ve cinsel arzu gibi akım duyguların karşısında korku, kızgınlık ve acı gibi negatif/fiziksel duyguları, ‘sıcak-soğuk empati aralığı’ (hot-cold empathy gaps) düzleminde tanımlamaktadır.

² Hodgson (2007, s.328-329), Vernon Smith’in argümanları üzerinden deneysel iktisadın, kurumsal çerçeveyi modelleme noktasında yaşadığı sorunlar sebebiyle tümel çıkarımlar yapmakta zorlandığını ifade eder. Ekol, piyasayı, kurumsal ilişkiler bütünü olarak değil, soyut bir fenomen olarak kabul noktasına itilmektedir.

³ İktisat tarihi, paradigmatik bir sıçramayı değil bu kıstta ısrarın çarpık sonuçlarını serimlemektedir. Aslında Granovetter’in çalışması, Oliver Williamson’ın ‘Markets and Hierarchies’ isimli seçkin çalışmanın kritiğidir. Simon’un organizasyon teorisi odaklı çalışmaları ise Yeni Kurumsal İktisat ve İşlem Maliyetleri İktisadı’nda baskın firma kavramsallaştırmasını temellendirmektedir (Yılmaz, 2009, s. 152-153). Ancak negatif dışsallıkların taraflarca çözülüşü bağlamında Coase Teoremi, aksak piyasa teşhisini piyasa aksaklığı çerçevesinde modelleyerek neo-klasik geleneğin uzantısı biçimini almaktadır. Sınırlı rasyonalite fenomenini, firma analizi açısından araçsallaştırma eğilimi, metodolojik bireycilik ve metodolojik kurumculuğun sınırlarının yeniden üretimi ile sonuçlanmaktadır.

karşılıklı-birikimli nedenselliği işler kılan açık dizge yaklaşımı temelinde bireysel etkinlik ve kurumsal ortam ayrımının entegrasyonu ile ilgili kapsayıcı bir tanım sunmaktadır;

“Bu noktada, beğeni ve seçimler, kuşkusuz, birey etkinliğini, yani insanın nasıl davranacağını belirleyen öğelerdir. Ancak seçimler hiçbir durumda veri veya dışsal olmadıkları gibi, tüm insan etkinliklerinin tek kaynağı da değildir. Beğeni ve seçimler, süregelen toplumsal durumun (status quo) bireyin düşüncesindeki yansımalarıdır. Belli gelenek-görenek ve maddi koşullar eşliğinde, birikimli olarak geçmişten şimdiye doğru işlene işlene biçimlenen birey seçimleri de tıpkı kurumsal yapılar gibi evrilip değişmektedir.”

Hodgson’a göre (1997, s. 665), tekrarlanan davranışlar – dolayısıyla kültürel olarak onaylanan kalıplar- kökleşerek alışkanlıklara doğru evrilmektedir. Kurumsal düzlemde yaşanan dönüşümleri - uzlaşmaz nitelikte unsurlar taşısa dahi- kavrama kabiliyeti ve karşılama motivasyonu da alışkanlıkların yerleşikliğinden türetilmektedir. Bu evrimsel-dinamik süreç, iktisat teorisinin, yeni bir problematik ile uyumlu varsayımları tesis etmesi için gerekli zaman kısıtından aşkın bağımsız bir çalışma setini işaret etmektedir. Hodgson (1997, s. 666-677), özne ile obje arasında toplumsal bir bilgi akt’ı olarak görünürlük kazanan rasyonel davranışın kurumsal ve biyolojik çerçevesini yedi eylem-karar durum aracılığıyla çözümlenmektedir;

- i. *Optimizasyon (Optimisation)*: Tercih setinin bilindiği ve optimum olanı bulmak için prosedürel yaklaşımın geçerli olduğu durum. Alışkanlıklara bağlı kurumsal aktarım mekanizmasını ve davranışların özündeki nedenselliği açıklamaktan mahrumdur.
- ii. *Kapsamlılık (Extensiveness)*: Bilginin, anlaşılabilir ve ulaşılabilir durumuna karşılık, bilgi arayışının önemli bir zaman ve kaynak ihtiyacı doğurduğu durum. Bütçe kısıtının, tercih ve alışkanlıkları baskıladığı gerçeği gündelik pratikler içerisinde sıkça gözlemlenebilir. ‘Optimal’ addedilen seçeneğe ulaşmanın maliyeti, seçeneğin beklenen faydasını aşma tehlikesi doğurabilir. Bu durum, tercihlere dayalı rasyonalite kavrayışının öz dinamiklerinden doğan bir paradokstur.
- iii. *Karmaşıklık (Complexity)*: Kapsamlılık kavramından farklı olarak bireylerin bilişsel muhasebe yeteneklerinin, tercihin gerçekleşeceği uzam içerisinde kısıtlandığı ‘sınırlı rasyonalite’ durumu. Egemen terminoloji ile somutlanabilir; bireylerin bilişsel kapasiteleri ‘kıt kaynak’ olarak tanımlanır ise, bütçe kısıtı altındaki optimum tercih paradoksu koşullarında, optimum tercihe nasıl ulaşılabilir?
- iv. *Belirsizlik (Uncertainty)*: Kapsamlılık ve Karmaşıklık maddelerinden farklı olarak, kritik bilgi ve olasılıkların elde edilememesinden doğan durum. Geçmiş bilgi ve deneyimlere dayalı ‘tahmin edilebilir davranış’ vasıtasıyla geleceğe yönelik çıkarsamalarda bulunulabilir.
- v. *Biliş (Cognition)*: Duyusal verilerle edinilen bilginin, zihinsel süreçte işlendiği durum. Bilişsel çerçeve bireysel pratikler ile hacim kazanmaktadır. Biliş, anlama ve kavrama bağlamında belirli kültürel şablonlar ile bütünleşiktir. Kurumsal yapı, bilişsel süreci kapsayıcı nitelikte, yeniden tezahür etmektedir
- vi. *Öğrenim (Learning)*: Biliş kavramı ile bütünleşik bir durum olarak, dışsal olabildiği gibi mevcut bilgilerin revizyonu ile içsel nitelikte de olabilmektedir. Öğrenmenin artan niteliği, öğrenme eğiliminin kendisini de pratikleştirmektedir.
- vii. *İletişim (Communication)*: Yalnızca dil değil, buna bağlı olarak beden dili, jest ve mimikler ile beraber kültürel şablonu yansıtmaktadır. Düzenli iletişim kurma ihtiyacı göz önüne alındığında, bireyin dışındaki dünyayı anlamlandırma mekanizmasının önemli bir basamağı olduğu ifade edilebilir.

Piyasaların araçsal rasyonalitesi ile, sosyal bir varlık olarak bireylerin prosedürel rasyonalitesi arasındaki uyumsuzluğun anlaşılması bakımından, kısıtlı rasyonalite kavramının kurumsal analizi tamamlayıcı niteliktedir. Bu perspektif, postmodern koşullarda bireylerin, mevcut üretim ve tüketim ilişkilerine adaptasyonunu temellendirmektedir. Bu çerçevede, rasyonalitenin belirleyicisi vektörel düzlemde tercihlere bağlı tutarlılık dizgesi değil, döngüsel bir uyum-kabul mekanizması olarak ortaya çıkmaktadır. Gözlemlenen özne, doğrudan bir manipülasyonu ya da irrasyonalite durumunu yansıtmaktan çok, kültürel-kurumsal düzlemde yaşanan dönüşüme paralel simülatif bir iktisadi

bireyin varlığını temsil etmektedir.¹ Bireysel karar mekanizması, rasyonalitenin birer fonksiyonu değildir. Zira göstergeler dışlandığında insan, topluma içkindir. Salt bir manipülasyonun belirleyici düzeyde varlığından söz etmek ise, özgür iradenin *a priori* kabulü anlamına gelir iken, *oversocialized* durumunun gerektireceği otomasyon ile çatışmaktadır. Diğer taraftan, özgür irade kabulünün asimetric ekseninde irrasyonelizm, duygulanımlar karşısında edilgen öznelere tayin etmesi oksimoronal bir durumu işaret etmektedir. Elbette bu durum, iktisat disiplininde kemikleşen pozitivist geleneğin mirası olan denge metaforunun yansıması olarak yorumlanabilir. Çıkarılma şu sorunsal beslemektedir; bireylerin duygusal/bilişsel iradeleri üzerinde kurdukları erk, dışarılarında kalan toplumu kavrama ve uyum sağlama noktalarında noksanlıklar yaratmıyor ise, manipülatif unsurlar nasıl olgusallaştırılabilir?

Stephen Marglin'in bireyleri, yerleşik iktisadın atomize anlayışından farklı olarak, diğer atom-altı parçacıklarla beraber hareket eden bir parça olarak düşünme önerisi, hem metaforik denge anlayışını törpülemesi hem de sosyal ilişkileri öne çıkarması bakımından güçlü bir analogi (Hill ve Myatt, 2013, s. 55) olduğu kadar bu sorunun cevabını da taşımaktadır

Marjinalizm ile biçimlenen rasyonalite, kendi koşullarını gerçeklemektedir. Genel anlamda; bu gerçekliğin araçları ile 'irrasyonel' vurgusu, temelsiz kalma tehlikesi taşımaktadır ki bu aynı zamanda iktisat disiplini içerisindeki rasyonalite tartışmasının, neden bilim felsefesinden bağımsız ele alınamayacağına cevaplarından biridir. Spesifik olarak; ençoklaştırma da, kıtlık fenomenine benzer şekilde bir paradigma sorununa işaret etmektedir; Piyasa ideolojisi ve onun nesnesi olan iktisat öğretisi dikkate alındığında bu fenomenler, nesnel gerçeklikler olarak sunulan tikel tercihlerden ziyade kurumsallaşmış davranış biçimlerinden beslenmektedirler. Bilindiği üzere, doğrusal ihtiyaçları karşılayacak kompleks ürün skalası, imaj bazlı bir zenginlik yaratıyor olsa dahi, ihtiyaçların doğasını zenginleştirmemektedir. Aksine, sınırlı rasyonalite koşulları altında, doğru tercih kaygısını; sınırlı bütçe koşulları altında ise, piyasa ilişkilerine adaptasyonu beslemektedir. Zihinsel yordamın/bilişsel kapasitenin bilgiyi işleme sürecinde karşılaştığı sınırlar -kısıtlı muhasebe yeteneği-, bireyleri psiko-sosyal birçok faktör vasıtasıyla alternatif tercihlere yönlendirirken, alternatif tercihleri de toplumsal kabul itkisi gereği sosyal sınırları belirlenmiş ve öznel bağlamda 'rasyonel' olarak yeniden üretmektedir. Toplumsal rasyonalite, ideoloji üretme bağlamında mantıksal mutlak ve belirleyen -bütün dışsallık ve sapmalar ile- ise bireysel rasyonalitenin, ona göre konumlanan kademi-zamansal bir süreç olduğu ifade edilebilir. Zira rasyonalite, insanın, doğayı kavrayış mekanizması ile kendi nedenselliğini taşımakta ve ontolojik düzlemde sürekli bir olumlanabilirlik ile karakterize bir ahenk üretmektedir. Ratio'nun üretim biçimine benzer bir şekilde dengesizlik de ekonomik dengeyi üretir. Farklı bir ifade ile, fenomeni dengesizlik olarak biçimlendiren unsurlar uysallaştırılır. Dolayısıyla birey ve toplumsal arasında sürekli bir oluş hali biçiminde seyreden rasyonel davranışın, helezonik bir yapıda biçimlendiği ifade edilebilir. Bir asır önce, Hannover Enstitüsü'nün öncülüğünü yaptığı, algısal *Gestalt* deneylerinden birinde gözlemlenen holistik bakış açısı, gerek tümdengelimciliği yadsıması gerekse lokal etki-tepki mekanizmasına sıkışan davranışçılıktan ayrılması ile, çalışmanın argümanlarını destekler niteliktedir;

"Deneyde kullanılan bir denek, görüntüleri ters çeviren merceğe konmuş gözlükler taktığı zaman genellikle dünyayı baş aşağı görür. Algılama duyuları başlangıçta gözlüğü takmadan önce koşullanmış oldukları tarzda işlev görürler (...) Fakat denek yeni dünyasına alışmaya başladıkça, görsel alan tamamen tersine dönerek yeni koşullara uyum sağlar. Bu genellikle görmenin tamamen karıştığı bir ara-dönemden sonra olur (...) Böylece önceleri aykırı olan bir görsel alanın benimsenmesi giderek alanın kendisini etkilemiş ve değiştirmiş olmaktadır" (Kuhn, 1995, s.133).

SONUÇ

Marjinalist geleneğin patolojik seyreden rasyonalite takıntısı, Klasik Okul geleneğinin özgür irade temelli güçlü felsefi dayanaklarından açıkça yoksundur. Heteredoks yaklaşımlarda sıkça yer alan

¹ Ünnü (2014), 'örgütsel bağlamda rasyonel karar verme' temalı nitel analizinde 23'ü üretim, 14'ü hizmet sektöründe faal işletmelerde çalışan, geniş yaş spektrumundaki 37 bireye 'rasyonel karar verme kavramını sizin için ne ifade ediyor?', 'Nasıl bir tanımlama yaparsınız?' Sorularını yöneltmektedir. Denekler başarılı olmayı, rasyonel karar verme ile ilişkilendirdikleri gibi, en çok kodlanan frekansın 'duygulardan ve sezgilerden arınmış' tanımı olması dikkat çekicidir. İşgücündeki bu bastırılmış itkinin, tüketim sahalarda, kültürel nitelikler ile donatılmış gösterge metalara yönelik talebi artırması kaçınılmazdır.

'irrasjonalite' vurgusu ise; özgür iradeci bir töz taşıması bakımından, basit bir antitez görünümü almaktadır. Kurumsal yaklaşım perspektifinde rasyonaliteyi aşma çabası ise, belirlenimci yönü ile bu tartışmanın boyutunu değiştirebilir. Pozitif iktisadın sınırları içerisinde meta sepetlerine indirgenen özgürlük kavramına, felsefi altyapısını yeniden kazandıracak kaynaklar ise kurumsal iktisadın metodolojisini -disiplinlerarası- biçimlendiren bizzat öz yaşamsal ereklere.

Yerleşik paradigmanın dayattığı rasyonalite-irrasjonalite vb. diyalektik döngüleri kırmak, 'fayda' veya 'maksimizasyon' fenomenlerinin doğrudan yadsınması ile değil, bu kavram ile özdeş kılınan 'arzu nesnesi'nin kritiği ile mümkün olabilir. Hodgson'ın da vurguladığı gibi (2012, s. 96-97) (2015, s. 96-97), yerleşik iktisadın mirası olan kazanç maksimizasyonu ve fayda maksimizasyonu olguları arasındaki farkı dikkate almak son derece önemli. Zira geçişlilik ve tutarlılık gibi nosyonların deneysel tahlili nörolojik kesinlik ile doğrulanabilir ya da yanlışlanabilir; fakat özne ile meta arasındaki akt'ı ve maksimizasyon olgusunu test eden analizin metodolojik yapısı; tercihlerin zamana duyarlılığı, deneklerin tercih nesnesine yönelik algıları ve deneyin bizzat parçası olma bilincinin tercihler üzerindeki tesiri vb. birçok kompleks sebep ile doğrudan sınırlanabilir. Kazanç maksimizasyonunun gözlemlenemediği durumlar, fayda maksimizasyonu olgusunu çürütemeyeceği gibi, iki unsur arasında kurulan yalıtılmış bağıntı ile yerleşik paradigmanın sınırları genişlemektedir. Marjinalizm ile özdeşleşen 'fayda' kavramına toplumsal bir nitelik kazandırmak, 'kazanç' kavramının bireyci tözünü de bu ekseninde biçimlendirecektir. Bu açıdan heteredoksist çalışmaların tartışma nesnesi, rasyonalite kavramından ziyade, iktisat retoriği ve buna bağlı olarak iktisat eğitimi olabilir. Üstelik, teori ve gerçeklik arasındaki uzlaşmazlığın, iktisat retoriğinin gölgesinde sönmümlenmesi, deontolojik tartışmaları tetiklemektedir (McCloskey, 1983, s. 490-495). Dolayısıyla, semantik tözünü yitiren temel iktisadi kavramlar üzerinde yapılacak çalışmalar doğası gereği epistemolojik bir kopuşu tetikleyecektir. Bu bağlamda 'rasyonalite' fenomeni için kapsayıcı bir tanımda bulunmak tamamlayıcı olacaktır; bireyler, gerek tüketim anında -bir alışveriş reyonunun önünde- gerekse üretim organizasyonları içerisinde -bir üretim bandının arkasında- olsun, ister kısa vadede -akışkan modernite- isterse uzun vadede -geleneksel fordist yapı- biçimlensin, diğer bireylerin kararları ile bütünleşik, diğer bireyler ile birlikte parçası oldukları kültürel nosyonlara uyumlu ve öznel bağlamda eylemlerini, dışarılarında kalan toplumsalın ölçüğünde tartabilecek kertede rasyonel hareket etmektedirler.

KAYNAKÇA

- Adaçay, F. R. ve İslatince, H. (2013). İktisadi düşünceler tarihi. İstanbul: Ekin yayıncılık
- Akdere, Ç. Ve Büyükbayacı, M. (2015). Davranışsal iktisat ve sınırlı rasyonellik varsayımı. (DrI: D. Dumludağ, Ö. Gökdemir. L, Neyse. E, Ruben.) *İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar*. Ankara: İmge: s. 105-137
- Becker, G. (1968). Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*. 76(2). s. 169-217
- Becker, G. (1974). A theory of social interactions. *Journal of Political Economy*. 82(6). S. 1063-1093.
- Buğra, A. (2013). İktisatçılar ve İnsanlar. İstanbul: İletişim
- Fine, B. Ve Milonakis, D. (2014). İktisat emperyalizminden acayip iktisada: İktisat ve diğer sosyal bilimler arasında değişen sınırlar. (Çev. E. Kırmızıaltın, H. Bilir). Ankara: Heretik Yayıncılık
- Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*. 91(3). S. 481-510.
- Hill, R. ve Myatt, T. (2017). İktisat: eleştirel ders kitabı. Ankara: Heretik
- Hodgson, G. M. (1997). The ubiquity of habits and rules. *Cambridge Journal of Economics*. 21. S. 663-684
- Hodgson, G. M. (1998). The approach of institutional economics. *Journal of Economic Literature*. 36(1). 166-192.
- Hodgson, G. M. (2007). The revival of veblenian institutional economics. *Journal of Economic Issues*. 41(2). S. 325-340.

- Hodgson, G. M (2012). On the limits of rational choice theory. *Economic Thought*. 1. S. 94-108.
- Hodgson, G. M. (2015). A trojan horse for sociology? Preferences versus evolution and morality. *Review of Behavioral Economics*. 2. S. 93-112
- Kahneman, D. ve Tversky, A. (1984). Choices, Values and Frames. *American Psychologist*, 39(4). 341-350.
- Kamilçelebi, H. (2012). Davranışsal İktisadın neoklasik iktisat fayda teorilerine eleştirisi ve davranışsal iktisatta fayda-mutluluk ilişkisi. *Ekonomi bilimleri dergisi*. 2012. (2). S. 55-65.
- Kaymakçı, Ö. B. (2013). Bilim felsefesi ışığında iktisat metodolojisi. İstanbul: Ötüken
- Kaymakçı, Ö. B. (2015). Politik iktisadın “rasyonel” temelleri. (Dr: D. Dumludağ, Ö. Gökdemir. L, Neyse. E, Ruben.) *İktisatta davranışsal yaklaşımlar*. Ankara: İmge. S. 51-71
- Keskin, U. (2015). Belirsizlik ve İnsan Davranışları. (Dr: D. Dumludağ, Ö. Gökdemir. L, Neyse. E, Ruben.) *İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar*. Ankara: İmge. S. 139-175.
- Kırmızıaltın, E. (2017). İktisat ve Rasyonalite. Ankara: Heretik
- Kuhn, T. (1995). Bilimsel Devrimlerin Yapısı. (Çev. N. Kayaş). İstanbul: Alan
- Laguex, M. (2004). The forgotten role of the rationality principle in economics. *Journal of Economic Methodology*. 11(1). S. 31-51
- Loewenstein, G. (2000). Emotion in Economic Theory and Economic Behaviour. *The Economic Review*. 90(2). S. 426-432
- McCloskey, D. (1983). The Rhetoric of Economics. *Journal of Economic Literature*. 21(2). June. S. 481-517.
- Mill, J. S. (2008). Özgürlük Üzerine. (Çev: T. Türk). İstanbul: Oda Yayınları
- Özçelik, E. (2007). Kurumlar, kurumsal iktisat ve Avusturya okulu. (Ed: E. Özveren). *Kurumsal İktisat*. S. 201-235. Ankara: İmge Kitabevi.
- Sarfati, M. (2012). Smith-Spinoza ve İktisat teorisinin Kısa bir eleştirisi: *Ekonomi Bilimleri Dergisi*. 4(2). S. 89-98
- Savaş, V. (1997). Görünmez El, Rasyonellik ve Yozlaşma: Liberal Yaklaşım. *Liberal Düşünce Dergisi*. 9. S. 43-54
- Simon, H. A. (1978). Rationality as Process and as Product of Thought. *The American Economic Review*. 68(2). S. 1-16
- Simon, H. A. (1986). Rationality in psychology and economics. part 2: the behavioral foundations of economic theory. *The Journal of Business*. 59(4). S. 209-224
- Sen, A. (2005). Why exactly is commitment important for rationality. *Economics and Philosophy*. 21. S. 5-13
- Smith, A. (1999). *The Wealth of Nations*. London: Penguin
- Tetlock, P. E. Ve Mellers, A. (2002). The great rationality debate. *Psychological Science*. 13 (1). s. 94-99
- Ünnü Akyıldız, N. A. (2014). Rasyonel perspektif ışığında karar verme eylemi: nitel bir analiz. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 24. S. 91-116
- Walras, L. (1977). *Elements of pure economics or the theory of Social wealth*. Fairfield: Augustus M. Kelle. S. 71
- den aktaran Yılmaz, F. (2009). Rasyonalite İktisat özelinde bir tartışma. İstanbul: Paradigma Yayıncılık. S. 78
- Yılmaz, F. (2009). Rasyonalite iktisat özelinde bir tartışma. İstanbul: Paradigma
- Yılmaz, F. Ve İşler, O. (2011). İktisadı Felsefeyle Düşünmek. İstanbul: İletişim